

SOCIALINĖS ANTROPOLOGIJOS IR ETNOLOGIJOS STUDIJOS

LIETUVOS

20(29)

2020

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

VILNIUS 2020

Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos – mokslinis etnologijos ir socialinės ir kultūrinės antropologijos žurnalas. Jame spausdinami recenzuojami straipsniai, konferencijų pristatymai, knygų recenzijos ir apžvalgos, kurių temos pirmiausia apima Lietuvą ir Vidurio/Rytų Europą. Žurnalas pristato mokslo aktualijas ir skatina teorines bei metodines diskusijas. Tekstai skelbiami lietuvių arba anglų kalba.

Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology – is a peer reviewed journal of ethnology and social and cultural anthropology. It publishes articles, conference presentations, book reviews and review articles, which may be in Lithuanian or English, primarily focused on Lithuania, Central and Eastern Europe. The journal represents current debates and engages in methodological discussions.

REDAKCIŅĖ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Vytis Čiubrinskas (vyriausiasis redaktorius / Editor-in-Chief)

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Auksuolė Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Jonathan Friedman

Kalifornijos universitetas / University of California, San Diego, USA

Chris Hann

Maxo Plancko socialinės antropologijos institutas / Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle / Saale, Germany

Jonathan Hill

Pietų Ilinojais universitetas / Southern Illinois University, Carbondale, USA

Neringa Klumbytė

Majamio universitetas / Miami University, Ohio, USA

Ullrich Kockel

Heriot-Watt universitetas / Heriot-Watt University, Edinburgh, UK

Orvar Löfgren

Lundo universitetas / Lund University, Sweden

Jonas Mardosa

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Žilvytis Šaknys

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

REDAKCIŅĖS KOLEGIJOS SEKRETORĖ / EDITORIAL ASSISTANT

Danguolė Svidinskaitė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Leidyklos adresas / Address of the Publisher: Redakcinės kolegijos kontaktai / Editorial inquiries:

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas / E-mail: etnolog@istorija.lt

Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

www.istorija.lt

Žurnalas registruotas / The Journal indexed in:

European Reference Index for the Humanities (ERIH)

EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Academic Search Ultimate, Energy and Power Source, SocINDEX with Full Text, Sociology Source Ultimate

Modern Language Association (MLA) International Bibliography

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą (Sutartis Nr. S-LIP-19-58)

„Visi nori to savo versliuko“: posovietinė deindustrializacija, darbas ir pragyvenimo būdai Marijampolėje

Aušra Teleišė

Straipsnyje, remiantis Marijampolės mieste atliktu lauko tyrimu, keliamas klausimas, kaip Marijampolėje, kuri sovietmečiu plėtota kaip industrinis miestas, buvo pragyventi deindustrializacijos, nulemtos ekonominio posūčio iš sovietinės planinės ekonomikos į rinkos ekonomiką, sukelti iššūkiai. Analizuojami aspektai, lėmę individualių veiklų susikūrimą ir plėtojimą; kaip plėtojamas lanksčiai organizuojamas darbas ir jo įvairovė kūrė naujas darbo vietas bei transformavo buvusio sovietinio industrinio miesto vietas; darbo sampratos pokyčiai. Straipsnyje atskleidžiama, jog deindustrializacijos sukelti iššūkiai buvo išgyventi pasitelktus verslumą ir neformalius pragyvenimo būdus: įvairią prekybą ir paslaugų teikimą, turinčius polinkį plėstis, įtraukti artimus asmenis ir formuoti naujas struktūras.

Raktiniai žodžiai: *darbas, pragyvenimo būdai, verslas, posovietinė deindustrializacija, Marijampolė.*

This paper asks how people made their livings in the former Soviet industrial city of Marijampolė during the crisis that was caused by the deindustrialization associated with the transition from a centrally planned economy to a market economy. It analyses aspects that helped to develop and include people in means of livelihood; the ways in which work activities produce new workplaces and have an impact on the transformation of places in Marijampolė; and transformations of the concept of work. It shows that means of livelihood that are used during a work crisis tend to expand, involve others, and form structures.

Key words: *work, means of livelihood, business, post-Soviet deindustrialization, Marijampolė.*

Aušra Teleišė, Lietuvos istorijos institutas, Etnologijos ir antropologijos skyrius, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, el. paštas: ausra.teleise@gmail.com

Įvadas

Pramonės įmonių apimčių mažėjimas, decentralizavimas ar uždarymas – tai kurį laiką įvairiose industrializuotose šalyse vykstantys ekonominiai reiškiniai, kurie siejami su deindustrializacija, pakeitusia pramonės darbininkų gyvenimo būdą bei kasdienybę ir sukėlusia darbo krizę, kuri šiame straipsnyje suvokiam kaip nestabilumas darbovietėje, nedarbas, darbo vietų praradimas, pajamų mažėjimas ar neišmokami atlyginimai. Jeffersonas Cowie ir Josephas Heathcottas pažymi, jog deindustrializacija – socialiai sudėtingas, geografiškai įvairus ir politiškai stubbinantis procesas (Cowie, Heathcott 2003: 2). Šis procesas pasižymėjo specifiniais savitumais Lietuvoje ir kitose posovietinėse šalyse, kur deindustrializacija buvo susijusi su politiniais sprendimais ir staigiu ekonominiu posūkiu iš planinės ekonomikos į rinkos ekonomiką. Michaelis Burawoy ir Katherine Verdery akcentuoja, kad šie ekonominiai pokyčiai – tai daugialypis procesas, galintis sukelti skirtingus rezultatus ir reakcijas (Burawoy, Verdery 1999: 15).

Deindustrializacija, nulemta ekonominio posūkio ir politinių sprendimų, – tai konkretus istorinis laikotarpis, apimantis sovietinės ekonomikos, pramonės įmonių sisteminius ir struktūrinius pasikeitimus, naujų ekonominių vietų ir veiklų susikūrimą, bet taip pat individualiai išgyventas procesas ir įvykiai, kurių metu vyko esminiai pokyčiai, palietę žmonių pragyvenimą ir darbą. Kitaip tariant, posovietinės deindustrializacijos sukeltas nesaugumas – tai įvairiose vietose – regionuose, valstybėse ar miestuose – skirtingai išgyventos patirtys. Kadangi atliekant Alytaus miesto tyrimus (žr. Jurčikonytė 2016; Jurčikonytė 2017) greta atsiradavo ir Marijampolės miestas kaip panašios sovietinės industrializacijos ir urbanizacijos atvejis, iškilo poreikis pasižiūrėti, kokie procesai vyksta ir kaip jie išgyvenami miesto gyventojų kitame sovietiniame industriniame regioniniame centre Marijampolėje. Straipsnyje ir keliamas klausimas, kaip žmonės, dirbę už fiksuotą pastovų atlyginimą¹, išgyveno posovietinės deindustrializacijos iššūkius Marijampolės mieste. Kokius pragyvenimo būdus, kuriais stengtasi įveikti deindustrializacijos sukeltą darbo krizę – užsidirbti pragyvenimui ar įgyti papildomų pajamų – plėtotojo marijampoliečiai?

Pasitelkiant antropologinę prieigą siekiama atskleisti, kaip Marijampolės miesto gyventojai pergyveno posovietinės deindustrializacijos sukeltą darbo krizę. Tyrime akcentuojama socialinių santykių dinamika, pragyvenimo būdų formalizavimas, darbo sampratos ir miesto vietų pokyčiai. Siekiant tikslo iškeliami uždaviniai: atskleisti, kaip deindustrializacijos metu plėtotos žmonių praktikos perkūrė Marijampolės miestą pateikiant vienos pagrindinių Marijampolės gatvių – Kauno gatvės – šiandieninį vaizdą; alternatyvių darbui už fiksuotą pas-

¹Stabilios, kas mėnesį gaunamos pajamos, kurių dydis yra žinomas (fiksuoti tarifiniai įkainiai arba mėnesinis atlyginimas).

tojų atlyginimą pragyvenimo būdų atsiradimo ir formavimosi aspektus; pragyvenimo būdų tapimą formaliomis darbinėmis veiklomis, kuriančiomis naujas darbo vietas ir struktūras; esminius individualių veiklų ir verslumo sampratos pokyčio aspektus, įvykusius po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo. Straipsnyje pristatomas marijampoliečių požiūris, veiklos ir patirtys, įgytos išgyvenant finansinius sunkumus, atsiradusius dėl pokyčių pramonės įmonėse. Kadangi pateikėjai šias patirtis sieja su politiniais įvykiais, deindustrializacijos sukelti iššūkiai ir darbo krizė pateikiama kaip situacija, susidariusi po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo.

Tyrimo empirinį pagrindą sudaro 2018 m. lapkričio–2019 m. gruodžio mėn. vykdytas lauko tyrimas Marijampolėje. Tyrime, kurio metu siekta pažinti dabartinę Marijampolę – sovietinį industrinį miestą, jame vykstančius socialinius ir kultūrinius procesus, praeities įvykiai ir procesai interpretuojami iš šiandieninės perspektyvos. Atkreiptinas dėmesys, jog miestas, būdamas nuolatinių pokyčių vieta, kurioje veikia sudėtinga, heterogeninė visuomenė, anot Kelvino Low, kultūrinės išraiškas ir praktikas integruoja į savo gyvenimą: statytinę aplinką ir žmogiškąsias patirtis bei atmintį (Low 2015: 296). Taigi miesto etnografinis pažinimas neapsiriboja tik žmonių pasakojimais, svarbu miestą patirti ir pamatyti (Barthes 1982; Low 2015). Būtent vaikščiojimo etnografija suvokiama kaip paprasčiausias būdas įsitraukti į miesto gyvenimą, perskaityti vietos naratyvus ir patirtis (de Certeau 1988; Wunderlich 2008). Išskiriamos dvi vaikščiojimo mieste formos: tyrėjas vaikšto vienas – tyrėjo sensorinės ir kūniškos patirtys, įgytos einant miesto gatvėmis, naviguojant tarp skirtingų objektų, dalyvaujant miesto įvykiuose, miesto ar įvairių jo dalių ritmo pajautimas yra esminis dalykas; vaikščiojama kartu su pateikėjais – akcentuojamos pateikėjų patirtys ir pasakojimai, atsiskleidžiantys judant tam tikromis vietomis (Edensor 2010; Low 2015; Ingold, Vergunst 2016). Tyrimo metu Marijampolėje vaikščiojama be pateikėjų, tačiau įgytos patirtys reikšmingai papildo pateikėjų pasakojimus.

Siekiant orientuotis Marijampolės mieste, lauko tyrimas pradėtas nuo suplanuotų vaikščiojimų pagrindinėmis miesto gatvėmis, aplankant įvairias miesto dalis, vėliau – pateikėjų minimas miesto vietas, jose praleidžiant daugiausia laiko. Vaikščiojimų metu siekiama pažinti pateikėjų pasakojimuose atsiskleidžiantį miestą, taip pat stebima, ką žmonės veikia įvairiose miesto dalyse, gatvėse, parkuose ir aikštėse, kurios miesto vietos pritraukia daugiausia žmonių, kaip atrodo pastatai ir kiti objektai (vaikų žaidimo aikštelės, suoliukai, reklaminiai, turistiniai stendai, autobusų stotelės), kokie pastatai ar kiti objektai aplink juos, atkreiptas dėmesys į mieste esančius užrašus. Marijampolėje vaikščiota daug kartų, visais metų laikais, įvairiomis valandomis.

Tyrimo metu atliekant pusiau struktūruotus interviu bendrauta su 39 vyrais ir moterimis, kurie gyvena Marijampolėje. Pagrindinis pateikėjų atrankos

kriterijus – asmenys sovietmečiu dirbę pramonės įmonėse, tačiau pateikėjams į pokalbį įtraukiant šeimos narius, kolegas ar draugus, pasiūlant susitikti su žmonėmis, kurie Marijampolėje gyvena ilgiau, užsiėmė automobilių prekyba, dirbo kioskeliuose, bei siekiant pažinti Marijampolės miestą ir lankantis miestą reprezentuojančiose įstaigose, buvo bendrauta su įvairaus amžiaus ir visokias pareigas (darbininkais, gamyklų darbuotojais, mokytojais, muziejininkais, gydytojais, kultūros darbuotojais) ėjusiais asmenimis. Dauguma pateikėjų – vidutinio ir vyresnio (1940–1968 m. gimimo) amžiaus žmonės. Pateikėjų posovietinės patirtys skirtingos: buvo atleisti, savo iniciatyva išėjo iš darbovietės ar išlaikė darbo vietą. Bendraujant su pateikėjas paaiškėjo, kad asmenys, tiesiogiai nesusiję su pramonės įmonių veikla, taip pat susidūrė su deindustrializacijos iššūkiais, pavyzdžiui, suprastėjusi finansinė padėtis sutruktūruoti netekus darbo. Galima išskirti tris pateikėjų grupes, kurie ėmėsi aktyvių veiksmų siekdami pagerinti ekonominę situaciją: 1) asmenys, kuriems nepavyko greitai susirasti darbo vietos ir įsidarbinti; 2) turėjo apmokamą darbą, bet išgyveno finansinius sunkumus; 3) norėjo daugiau užsidirbti. Šiuo metu kai kurie yra pensininkai, kiti dirba apmokamą darbą pramonės įmonėse ar kitose įstaigose, tik vienas įkūręs įmonę. Kadangi tyrimo metu siekta pažinti šiandieninį miestą ir miestiečių patirtis, įgytas po Sovietų Sąjungos iširimo, pateikėjų klausta, kaip pasikeitė kasdienybė ir miestas, domėtasi gyvenimu Marijampolėje. Pusiau struktūruoti interviu vyko pateikėjų namuose, darbovietėse ar jų pasirinktose viešose miesto vietose. Atlikti 8 atsitiktiniai trumpi pasikalbėjimai su mieste sutiktais žmonėmis: laukiant autobuso, lankantis miesto renginiuose. Pokalbiuose reaguojama į tuo metu buvusią aplinką. Nors tyrimas apima platesnį klausimą – šiandieninę Marijampolę ir joje vykstančius kultūrinius procesus, tačiau darbo tema – darboviečių keitimas, darbinų veiklų ir santykių dinamika – pasikartodavo ir išskildavo pateikėjų pasakojimuose.

Teorinis pagrindas

Antropologai darbą bendriausia prasme suvokia kaip esminę gyvenimo dalį, kurios pagrindu organizuojamas gyvenimas (Strümpell 2017: 5) ir visuomenė (Kesküla 2018). Darbo principų keitimasis, Eevos Keskülos teigimu, tiesiogiai susijęs su gyvensenos ir vietos transformacijomis, o industrializacija ir deindustrializacija yra erdvės ir laiko struktūrinimo būdai (Kesküla 2018).

Industrializacija įtvirtino darbo sampratą, paremtą aiškia erdvės ir laiko atskirtimi: darbo vieta atskirta nuo „namų“, darbo valandos – nuo poilsio (Strümpell 2017; Kesküla 2018). Tokia situacija sukūrė sutarties principu paremtus santykius tarp darbuotojo ir darbdavio, anot Jonathano Parry, žinomus kaip „standartinio įdarbinimo kontraktas“ (Parry 2018: 2). Taigi buvo suformuota pramonės darbininko priklausomybė nuo darbo už fiksuotą pastovų atlyginimą,

kai, Stuardo Plattnerio teigimu, darbininkas parduoda savo darbą kaip prekę, kad pragyventų: išgytų maisto, drabužių, būstą ir kitką (Plattner 1989: 382). Antropologai išryškina, kad industrializacija darbą susiejo su tokiais sąvokomis kaip visa darbo diena, stabilus ir pastovus užimtumas, užmokestis, socialinė apsauga ir gerovė, profsąjungos, darbas didelėse įmonėse (Strümpell 2017: 7; Harvey, Krohn-Hansen 2018: 13; Parry 2018: 2). Industrializacijos metu susiformavo suvokimas, kad darbas didelėje pramonės įmonėje suteikia saugumo ir užtikrina ateitį.

Deindustrializacijos procesas transformavo industrializacijos metu susiformavusią darbo sampratą, miesto vietas: blogėjanti pramonės rajonų būklė, miesto erdvėse atsirandančios neformalios ekonominės veiklos (Jaffe, de Koning 2016), ir perstruktūrizavo darbinius santykius. Deindustrializacijos sukelti reiškiniai – masinis darbo praradimas, darbo vietų už fiksuotą pastovų atlyginimą mažėjimas – suvokiami kaip dramatiškas darbo pokytis (Strangleman 2007: 81) ir gyvensenos iššūkis. Besikeičiančios darbo ir gyvensenos aplinkybės, anot Michalo Buchowskio, priverčia žmones plėtoti naujas veiklos formas (Buchowski 2004: 181). Nega-lėdami rasti reguliaraus, samdomo darbo, žmonės improvizuoja ir plėtoja neformalias veiklas², apibrėžiamas per „savęs įdarbinimą“ – individualią veiklą (Smith 1989: 301–302), ar praktikas, duodančias pajamų, bet nesusijusias su formaliu apmokamu darbu ir socialinėmis garantijomis (Portes, Walton 1981: 87). Būtent samdomų darbuotojų, dirbančių už fiksuotą pastovų atlyginimą, poreikio mažėjimas, Frances Pine teigimu, žymi lanksčiai organizuojamo darbo pradžią (Pine 2014: S96). Tradiciškai lankstus darbas siejamas su pramonės restruktūrizavimu ir darbinių santykių pasikeitimu – naujomis įdarbinimo formomis (Harvey 1990; Narotzky 2015), tačiau Jenso Kjaerulffo sudarytame straipsnių rinkinyje lankstus darbas atskleidžiamas kaip daugialypis reiškinys, apimantis darbo valandas ir organizavimą bei įgūdžius, tapatumą, socialinius vaidmenis ar tinklaveiką (Kjaerulff 2015: 8–9). Kitaip tariant, lankstus darbas, kai siekiant pragyventi nesaugumą plėtojamos kitokios, negu visos darbo dienos, kontraktinės darbo formos, siejamas su kultūriniais ir socialiniais procesais, transformavusiais industrializacijos sąlygomis susiformavusią gyvenseną ir tvarką. Akcentuotinas Christine J. Walley pastebėjimas, jog deindustrializacijos sukeltas nesaugumas paveikia ne tik pramonės darbuotojus, bet ir visus šalies gyventojus (Walley 2013: 58). Straipsnyje deindustrializacija ir suvokiama kaip procesas, palietęs visus miesto gyventojus.

Apskritai darbas apibrėžiamas kaip darbinės pastangos, susijusios su kapitalistiniais gamybos santykiais (Narotzky 2018: 41). Socializmo laikotarpiu darbui buvo priskirtos papildamos reikšmės. Jis buvo viena pagrindinių ideologinių ir

² Antropologai praktikas, apimančias privačią gamybą, paslaugų teikimą, dėl įvairių priežasčių nepatenkančias į viešus stebėjimus, reguliavimus įvardina neformalios ekonomikos terminu (Smith 1989: 294).

socialinių veiklų, kur darbininkas skatinamas savo darbą suvokti kaip svarbų valstybei (Shlapentokh 1989: 25; Humphrey 1995: 3). Sovietmečiu buvo itin su-reikšminta darbo vieta ir asmens paruošimas jai – tai speciali profesinė veikla (Hohnen 2001: 69). Darbovietė funkcionavo kaip pagrindinis socialinės ir politi-nės galios centras (Verdery 1996: 206), lyg „sala“, globojanti ir kurianti darbinin-kų gerovę (Nielsen 2006). Darbas sovietinėje pramonės įmonėje ar kitoje įstaigoje buvo ne tik stabilų pajamų šaltinis, užtikrinta darbo vieta, bet taip pat suteikė gyvenamąjį plotą, laisvalaikio užimtumą, socialinį saugumą.

Posovietiniuose antropologiniuose tyrimuose darbas ir su juo susiję kultū-riniai, socialiniai pokyčiai analizuojami ekonominių ir politinių transformacijų kontekste, akcentuojant (ne)prisitaikymo būdus ir strategijas. Verdery per nuosa-vybės teisę, socialinius tinklus ir valdžios transformacijas atskleidžia socialinius procesus posocialistinėje Rumunijoje (Verdery 1996). Davidas Kideckelis tyrinėja Rumunijos angliakasių nesugebėjimą prisitaikyti prie naujos ekonominės situa-cijos, kai darbo vietos netekimas siejamas su gyvenimo kontrolės ir tapatumo, kurį suteikė darbas, praradimu (Kideckel 2001). Elizabeth Dunn atkreipia dėme-sį į Lenkijos pramonės darbininkų lankstumą: specialybės keitimą, kitų įgūdžių įgijimą siekiant išlaikyti darbo vietą privatizuojamoje gamykloje ar adaptuotis prie kapitalizmo (Dunn 2004). Caroline Humphrey atskleidžia naujų nelegalių socialinių struktūrų formavimąsi ir pasipelnymo aspektą, vykstantį prisitaikant prie rinkos ekonomikos bei pasinaudojant atsiradusiomis galimybėmis Rusijoje (Humphrey 2002). Sarah Ashwin, analizuodama Rusijos angliakasių patirtis pažymi, jog pokyčių metu pragyvenimo būdai tampa individualizuoti, susieti su šeima ir prekyba (Ashwin 1999). Pernille Hohnen į įvykusius pokyčius Lietuvoje žvelgia iš moralinės ekonomikos perspektyvos ir analizuoja verslumą bei preky-bą turguje kaip darbo konceptualizavimo klausimą (Hohnen 2001; Hohnen 2007). Lietuvių posovietiniuose antropologiniuose tyrimuose Neringa Klumbytė atkrei-pia dėmesį į ryšį tarp nostalgijos sovietmečiui ir darbo netekimo, finansinės pa-dėties suprastėjimo (Klumbytė 2008). Kristina Šliavaitė akcentuoja visaginiečių požiūrį į IAE uždarymą, kuris siejamas su asmeninės ir miesto ateities neužtikrin-tumu, pavojumi žinomam gyvenimo būdui (Šliavaitė 2003; Šliavaitė 2010).

Posovietiniuose antropologiniuose darbo tyrimuose naujų socialinių, kultū-rinių ir ekonominių struktūrų atsiradimas suvokiamas kaip socialistinių patir-čių, veikimo modelių ir mąstymo derinimas su rinkos ekonomikos vertybėmis. Straipsnyje laikomasi požiūrio, kad deindustrializacija posovietinėse šalyse su-kėlė darbo krizę, tačiau akcentuojama, jog šiomis sąlygomis pasitelktas darbo lankstumas – „savęs įdarbinimas“, kai susikuriama darbo vieta ir asmeniškai vykdoma individuali darbinė veikla, buvo priemonė, padėjusi įveikti posovietinės deindustrializacijos iššūkius. Kitaip tariant, tai pragyvenimo būdas – įvairūs veiksmai ir pastangos, kuriomis siekiama patenkinti būtiniausius poreikius, susi-doroti su neaiškumu ar pasinaudoti atsiradusiomis galimybėmis (Long 2005: 194).

Tyrimo vieta: Marijampolės miestas

Marijampolė (sovietmečiu Kapsukas) – pietvakarių Lietuvoje abipus Šešupės upės išsidėstęs miestas, esantis netoli sienos su Lenkija ir Kaliningrado sritimi. 2019 m. mieste gyveno apie 35 tūkst. gyventojų (Lietuvos gyventojai 2019). Jau tarpukariu, kai Lietuvos ateitis sieta su išplėtota pramone (Drėmaitė 2016: 49), Marijampolėje steigti „Lino“, baldų, „Šešupės“ audimo fabrikai. Atsižvelgiant į geografines ir susisiekimo ypatybes, 1931 m. pastatytas cukraus fabrikas, kurio atidarymas tapo svarbiu miesto įvykiu (Drėmaitė 2016: 155–160). Miesto industrializacija itin suaktyvėjo sovietmečiu, 1964 m. suplanavus Marijampolę plėtoti kaip vieną iš penkių pramoninių regioninių centrų Lietuvoje ir numačius pramonės darbuotojų skaičiaus 1980 m. išaugimą iki 12 tūkst. (KRVA F R-1705, b. 4, l. 129 – Kauno regioninis valstybės archyvas, fondas R-1705, byla 4, lapas 129). Taigi sovietmečiu išplėsti tarpukariu įsteigti fabrikai, pastatytos naujos pramonės įmonės: Kapsuko TSRS 50-mečio maisto pramonės automatų gamybinis susivienijimas, Putliųjų verpalų fabrikas, Pieno konservų kombinatas, Autoremon-to gamykla, Grūdų produktų kombinatas, Gelžbetonio konstrukcijų gamykla. Pramonės įmonės taip pat prisidėjo prie tolesnės miesto plėtros: statė daugiabučius, rėmė kultūrinių, sporto objektų statybą. Pramonės plėtra lėmė gyventojų skaičiaus išaugimą. 1991 m. Marijampolėje gyveno apie 52 tūkst. gyventojų (*Lietuvos socialinė raida...* 1991: 11).

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, Marijampolėje esančioms pramonės įmonėms kilo sunkumų. Nuo 1992 m. pradėjo stipriai ir negrįžtamai mažėti pramonės įmonių gamybinės apimtys. 1995 m. svarbiausios produkcijos gamyba buvo susitraukusi vidutiniškai tris, kai kurios dešimtimis kartų (*Lietuvos apskritys...* 1996: 262). Pramonės įmonių privatizavimas, restruktūrizavimas, produkcijos realizavimo problemos lėmė gamyklų uždarymą, susmulkėjimą, darbą ne visu pajėgumu ar finansinį sunkmetį (žr. Subačius 2009). Proporcingai didėjo bedarbių skaičius, kuris pirmą kartą Marijampolėje užfiksuotas 1991 m. – 57 bedarbiai (*Lietuvos socialinė raida...* 1991: 21), 1993 m. – 1299, 1999 m. – 5062 (*Lietuvos apskritys...* 1999: 66). Vis dėlto Kęstutis Subačius atkreipia dėmesį, jog pramonei išgyvenant sunkmetį, mieste steigėsi smulkioji prekyba (Subačius 2009). Jau 1992 m. miesto laikraštyje minima, kad Marijampolėje yra 33 kioskai (Čeikauskienė 1992: 1). Marijampolėje, išskirtinai Lietuvos kontekste, nuo 1994 m. sparčiai daugėjo automobilių: 1994 m. – 277 automobiliai 1000 gyventojų, 1998 m. – 544, o Vilniuje 1994 m. – 210, 1998 m. – 244 (*Lietuvos apskritys...* 1999: 286–287). Statistikos duomenys atspindi automobilių prekybos plėtrą. Šiuo metu daugumą veikiančių įmonių sudaro prekyvietės, įstaigos, teikiančios automobilių remonto, transporto ir saugojimo paslaugas (Marijampolės miesto šventę... 2016). Lietuvai atgavus nepriklausomybę, pramonės įmonės išgyveno pokyčius, o paslaugų teikimas ir prekyba tapo viena pagrindinių darboviečių.

Kauno gatvės vaizdinis pasakojimas

Pokalbių metu pateikėjai ne kartą minėjo vieną pagrindinių ir ilgiausių Marijampolės gatvių – Kauno gatvę, čia esančias parduotuves, kioskelius, automobilių pardavimo vietas. Pasakojimuose įvardijama Kauno gatvė nusidriekusi nuo miesto centro iki pramoninio rajono, čia esantys objektai parodo įvykusius miesto vietų pokyčius. Norėdama pamatyti pateikėjų minimas vietas, vieną 2019 m. gegužės dieną, atvažiavusi į Marijampolės autobusų stotį, iš karto pajudėjau Kauno gatvės link. Ėjau siaura, vienpusio eismo gatve, kurios pabaigoje – „Lidl“ prekybos centras ir šalia esanti visiškai užstatyta automobilių stovėjimo aikštelė. Toliau einant Kauno gatvės link, vos už gatvės linkio išniro du dideli naujos statybos prekybos centrai: „Maxima XXX“ ir „Norfa XL“. Ant jų fasadų – įvairių, Lietuvoje žinomų parduotuvių ir paslaugų teikėjų pavadinimai: „Jysk“, „Danija“, „Telia“, „Can can“, „Čili pica“, „Drogas“, „Euro vaistinė“, „Benu“, „Betsafe“, „Elektromarkt“, „Apranga“, „Deichmann“, „Sportland“. Parduotuves supa užstatytos automobilių stovėjimo aikštelės, o žmonės nuolatos įeina ir išeina.

Tik už vieno daugiabučio didelius prekybos centrus pakeitė parduotuvės ar paslaugas teikiančios įstaigos, įsikūrusios mažuose pastatuose. Vienos įmonės įsisteigusios ryškiaspalviuose mediniuose nuosavuose namuose, ant kurių kabo užrašai: „Naudota buitinė technika iš Vokietijos“, „Maisto prekės“, „Bal-dai“. Ant balto namo „Bal-dai“ durų yra lapas su ranka užrašytu tekstu: „Išpardavimas. Rūbai 1€“. Kitos parduotuvės ar paslaugų teikėjai įsikūrę pavieniuose mediniuose, metaliniuose kioskeliuose, iš kurių veikia keli: „Ne tik buitinė technika“, „Mėsos gaminiai“ ir „Gėlės“, o netoliese esančių metalinių aprūdinusių kioskelių „Avalynės taisykla“, „Gamina raktus, taiso spynas“ prekystaliai aklinai uždaryti, ant jų kabo nublukę lapeliai: „Parduodamas kioskas“. Mažų prekybinių pastatų languose ar ant vieno medinio namo taip pat kabo užrašas „Išnuomojamos patalpos“. Veikiančių parduotuvių durys atidarytos, o prekės – dviračiai, žoliapjovės, buitinė technika – išdėliotos priešais įėjimus. Nepamačiau nė vieno žmogaus, užeinančio į šias parduotuves ar išeinančio.

Einant toliau, Kauno gatvės panoramoje išniro daugiaaukščiai stačiakampiai Keramzitinio betono gamyklos pastatai. Gamybinis korpusas su produktų transportavimo linija apleistas: aptrupėję dažai, aprūdijusios metalinės detalės, išdužę langai, o administracinis pastatas sutvarkytas: perdažytas šviesiomis rudomis spalvomis, pakeisti langai. Buvusios gamyklos išorė atskleidžia įvykusią pramonės įmonių fragmentaciją: dalis įmonės toliau veikia, dalis uždaroma ar įsteigiamos naujos. Prieš buvusią gamyklą Kauno gatvėje yra „Circle K“ degalinė ir aptverta nedidelio ploto automobilių pardavimo aikštelė, prie kurios stoviniuoja du nelietuviškai kalbantys vyrai. Vos pusė aikštelės užimta, ant jos tvoros kabo reklama, skelbianti apie automobilių pardavimą ir gabenimą.

Kauno gatvės tolumoje pamačiau apleistą, išdužusiais langais, aptrupėjusiais dažais pramoninį pastatą – Kauno statybos tresto gamybinę bazę, o kitoje gatvės pusėje – didesnę ir beveik visą užstatytą automobilių pardavimo aikštelę. Aptverta teritorija apima automobilių stovėjimo vietą ir pastatą, ant kurio fasado – įmonės „T&S mobile. Prekyba automobiliais“, jame esančių draudimo įmonių pavadinimai. Priešais pastatą – reklaminis stendas su tos pačios įmonės pavadinimu ir išvardintomis teikiamomis paslaugomis: automobilių pardavimas, saugojimas, variklių diagnostika. Kitoje aikštelės pusėje – lietuvių, anglų ir rusų kalbomis ženklas, nurodantis automobilių aukciono, priklausančio tai pačiai įmonei, vietą. Aplink aikštelę abiejose kelio pusėse išsidėstę pavieniai, veikiantys, kai kurie nublukę kioskeliai, lietuvių, lenkų ir rusų kalbomis siūlantys draudimo ar valiutos keitimo paslaugas. Gėlių gatvėje, besiribojančioje su aprašoma aikštele, išsidėstę naujai pastatyti ar atnaujinti pastatai, kuriuose įsikūrusios įmonės taip pat teikia automobilių remonto paslaugas, užsiima automobilių prekyba arba siūlo įvairias paslaugas: automobilių aukcioną, nuomą, autoservisą, plovimą. Kauno gatvės pabaigoje ir besikertančioje gatvėje esančias įmones sieja su automobiliais susijusi veikla.

Eidama Kauno gatve pamačiau apleistas buvusias pramonės įmones, išnuomojamus menkus statinius, mažas parduotuves, automobilių prekybą ir su automobiliais susijusių įvairių paslaugų teikimą. Tačiau vaikščiojant matomi ne tik pavieniai vaizdai, bet sekamas miesto „tekstas“ – pasakojimas, perteikiamas per esančius objektus (de Certeau 1988), sudarytas iš nutrūkstančių ženklų ir išpaudų serijos (Ingold, Vergunst 2016: 8). Kitaip tariant, Kauno gatvėje esantys pastatai ir kiti objektai susijungia į pasakojimą, atskleidžiantį įvykusį industrinio vienodumo sutrupėjimą, atsiradusią darbinės veiklos ir darbo vietų įvairovę bei ekonominės veiklos plėtrą. Šiandieninis gatvės vaizdas, pasakojantis, kaip buvo pragyventa deindustrializacijos sukelta darbo krizė Marijampolėje, yra žmonių veiksmų ir priimtų sprendimų pasekmė. Taigi kokie veiksmai ir sprendimai lėmė darbinės veiklos įvairovės atsiradimą ir formavimąsi Marijampolėje?

Savarankiškai plėtojamos darbinės veiklos pradžia

Kioskai, mažos parduotuvės ar automobilių pardavimo aikštelės, įsiterpusios tarp didelių prekybos centrų ir apleistų sovietinių gamyklų, atskleidžia įvykusius ekonomikos pokyčius Marijampolėje ir visoje Lietuvoje. Posovietinės patirtys kituose Lietuvos miestuose pristatomos per išgyvenimus uždarant industrines įmones, išryškinant, jog kartu su gamykla sugriūna ir darbininkų gyvenimai (Šliavaitė 2010; Jurčikonytė 2016). Deindustrializacija Marijampolėje taip pat sukėlė nesaugumą, tačiau tyrimo metu išryškėja įvairūs aktyviai plėtojami veiksmai, kuriais siekta įveikti darbo krizę. Visą gyvenimą kultūros srityje dirbanti bei kurį laiką nereguliariai prekiausi Elena aiškino, jog buvo ieškoma įvairių išeičių:

Jauna mūsų šeima, vaikai maži ir toks darbas, darbo nėra, atlyginimų nemoka. Parsiveždavai iš Klaipėdos ar iš Panevėžio sūrelių, čia Marijampolėje parduodi, nu va šitaip. Arba pašarų vištom, čia iš savo šeimos patirties. Nu sukdavaisi, reikia prisidurt. Ir ieškai, kur dar sugebi kažką daryt (Elena³, 56 m.).

Taigi buvo pasinaudojama atsiradusiomis galimybėmis gauti pajamų ar jas padidinti: „Marijampolėje jie čia vis tiek, tuoj čia, kaip sakysim, atsidarė sienos⁴ – tai aišku čia visi ėmė važinėt ir prekiaut“ (Benediktas, 63 m.). Dažniausi pragyvenimo būdai buvo prekyba ir paslaugų, tokių kaip automobilių ar buitinės technikos remontas, teikimas. Įvairią prekybą praktikavo gamyklų darbininkai ir darbuotojai, mokytojai, kultūros darbuotojai. Ja užsiimta tikslingai – prekyba tapo pagrindine veikla, teikiančia pajamas, arba protarpiais – pasinaudojama galimybėmis padidinti pajamas. Pirmiausia iš Lietuvos „vežė viską“: pieštukus, kamuolius, žirkles, cigaretes, sukneles, kepures, mezginius, dešras į Lenkijos turgus. Vėliau ėmė prekiauti prekėmis, atvežtomis iš užsienio, bei maisto produktais Marijampolės gatvėse, kioskuose, turguose. Didžiąją dalį Marijampolėje plėtotos prekybos sudarė prekyba automobiliais ar vadinamasis „mašininų“ verslas.

Kioskų atsiradimas ir „mašininų“ verslo pradžia Marijampolėje sietina su individualia ar šeimos ekonomine padėtimi, darbovietės (ne)stabilumu ar siekiu padidinti pajamas. Galima išskirti kelis veikimo modelius, kaip žmonės pradėjo savarankiškai plėtoti darbinę veiklą. Pirmasis – imamasi individualios veiklos remiantis profesija ar turima darbine patirtimi. Pavyzdžiui, Juozas (57 m.), šiuo metu dirbantis mažoje pramonės įmonėje, sovietmečiu dirbo autoremontu gamykloje⁵ ir, kaip pats sako, „šiek tiek“ teikė butų remonto paslaugas, pats nesimė individualios veiklos, tačiau pajutęs, kad vyksta pokyčiai, perėjo dirbti į statybos kooperatyvą, kurį buvo įsteigęs vienas iš „Pramprojekto“ inžinierių. Juozas sakė, jog visi ieškojo geriau apmokamos darbo vietos arba pradėjo dirbti savarankiškai, pavyzdžiui, ne vienas jo bendradarbis mechanikas ėmėsi individualiai remontuoti automobilius. Šiuo atveju siekiant pragyventi, buvo tęsiama ta pati veikla pasikeitus darbiniais santykiams.

Antrasis – neformalios darbinės veiklos, pradėtos sovietmečio pabaigoje, tęsimas. Siekiant palengvinti prekių įsigijimą ir paslaugų gavimą socialistinėje trūkumo ekonomikoje, susiformavo „antroji ekonomika“, apėmusi nelegalią namudinę gamybą ir privačią prekybą, naudojimąsi gamyklų ištekliais, kontrabandą, paslaugų teikimą (Sampson 1987; Verdery 1996). Parazitinių santykių su oficialia ekonomika pagrindu funkcionavusi „antroji ekonomika“ buvo individualus problemų sprendimo būdas ir integrali kasdienio gyvenimo dalis,

³ Straipsnyje pateiktųjų vardai pakeisti.

⁴ 1993 m. įsigaliojo bevizis režimas su Lenkija (*Lietuvos Respublikos Vyriausybės...* 1993).

⁵ Autoremontu gamykloje visapusiškai taisyti GAZ sunkvežimiai.

tenkinusi daugumą poreikių (Verdery 1996; Hohnen 2007). Nors verslumo legalizavimo ir plėtos užuomazgų galima matyti vėlyvuoju sovietmečiu (žr. Tranavičiūtė 2012), tačiau dar ir po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo sovietmečiu pradėtos nelegalios veiklos išliko neformaliu papildomų pajamų šaltiniu ar pragyvenimo būdu. Pateikėjai, pasakodami apie pragyvenimo būdus Marijampolėje, pabrėžia, jog „baigėsi Jugoslavijos, ir tas pradėjo važinėti į Vokietiją“. Kitaip tariant, važinėjimas į kitas šalis prekiauti buvo viena iš galimybių pragyventi ar papildomai užsidirbti. Petras (63 m.), šiuo metu dirbantis vadybininku pramonės įmonėje, yra vienas žmonių, kuris važinėjo ir prekiaavo vėlyvuoju sovietmečiu ir Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Vienam bendradarbiui pasiūlius, pradėjo „varinėti“ iš Vokietijos ir pardavinėti automobilius Marijampolėje. Šią veiklą vykdė 1993–1999 m. Prieš automobilių „varinėjimą“ Petras kartu su žmona važinėdavo į Jugoslaviją ir pardavinėdavo savo megztus megztinius, kepurėles, gražtus, atsuktuvus, dešras. Petro teigimu, Jugoslavijoje „viską, ką tu pajėgi nusivežti, tą gali parduoti“. Apie galimybę prekiauti Jugoslavijoje taip pat sužinojo iš bendradarbio. Nors tuo metu turėjo „gerą darbą“ – dirbo vienos gamyklos cecho direktoriaus pavaduotoju, tačiau pradėjo prekiauti, nes „čia pinigai, neina jų palikt“. Nors važinėjimo kryptys ir prekiaujamos bei gaminamos prekės (pavyzdžiui, mezginius pakeitė žaislų siuvimas) nuolatos kito, o sužinoti apie naują, Petro žodžiais tariant, „skylę“ reikėjo asmeninių kontaktų, tačiau paties veiksmo – važinėjimo ir prekiaavimo – tęstinumas išliko. Verta atkreipti dėmesį, jog daugelis „mašininių“, kaip ir Petras, prekiauti automobiliais baigė po 1998 m. Rusijos ekonominės krizės, kuri paveikė ir „mašininių“ verslą. Važinėjama ir prekiaujama buvo tol, kol verslas funkcionavo sklandžiai: nereikėjo investicijų ar koreguoti prekybos modelio.

Aptarti atvejai atskleidžia dar vieną aspektą – asmenines pažintis ieškant pragyvenimo būdų, norint pagerinti individualią ar šeimos ekonominę padėtį. Asmeninės pažintys – giminės, draugai ir kolegos – posovietiniuose antropologiniuose tyrimuose atskleidžiamos kaip būdas, kuris pasitelkiamas siekiant privatizuoti įmones ar kontroliuoti prekių įsigijimą, gauti finansavimą individualiam darbui, apsisaugoti ar išgyventi (Verdery 1996; Humphrey 2002; Heyat 2002; Nielsen 2006). Turimų pažinčių aktyvavimas dažnai suvokiamas kaip vienas pagrindinių būdų išgyventi nesaugumą. Lauko tyrimo metu Marijampolės mieste asmeninės pažintys išryškėjo kaip „savęs įdarbinimo“ pradžia.

Marijampolėje individualios darbinės veiklos formavimosi pradžioje asmeninės pažintys padėjo įsitraukti į tam tikrą veiklą. Vis dėlto artimi kontaktai dažnu atveju pasitelkti ne pačių kioskelių savininkų ar „mašininių“ iniciatyva. Iš pateikėjų pasakojimų aiškėja, jog daugelis individualiai dirbti pradėjo paskatinti draugų, kolegų ar giminių. Kitaip tariant, jiems kažkas „pasiūlė“, „išsivežė“, „prikalbino“, „pasiėmė“, „pasišnekino“. Tam tikrais atvejais pati veikla ir

verslumas skatino plėstis ir įtraukti artimus asmenis. Tai atskleidžia Kazimiero, sovietmečiu dirbusio treneriu, vėliau netekusio darbo ir atidariusio kioskelį bei „varinėjusio“ automobilius, dabar dirbančio mokytoju, pasakojimas:

Išėjau į savo nuosavą verslą. Pradėjom prekiaut. Pradžioj ten giminaitis augino gėles, tai kažkaip taip pakalbino, galima gėles ten, žodžiu, jie ten žydino. <...> į Vilnių veždavo, tai jiems ten sekdavosi tas biznis. Nu ir norėjo, kad daugiau kažkas dar prekiautų, nu tai mus prikalbino. Bandėm mes su tom gėlėm, bet auginom tiktai lauke. Tai anksti pavasarį, kada pražysta narcizai, veždavom ten į turgelį, tai Motinos diena būna, tai dar kažkokios pavasarinės, kurios anksti pražįsta. Tai kažkiek parduodavom, bet tas biznis būdavo labai menkas. <...> Bet, žodžiu, sunki ta pradžia buvo, kažkiek ten, kažkiek pinigėlių užsidirbdavom. Bet tada dar dirbdavau ir sporto mokykloj, bet kai uždarė tinklinį, o ta mūsų prekybėlė lyg tai tokia vystėsi, pasistatėm kioską, vieną iš pirmųjų Marijampolėje. <...> nu ir prekiavom daržovėm, vaisiais ir smulkiomis ten maisto prekėm. <...> To biznio ir ne kažkas likdavo. Bet kada mažai būdavo tos prekybos tinklų, turgelis arba kioskeliai, tai kažkokia apyvarta būdavo. Pas-kui truputį plėtėmės, tai saldumynai kažkoki, arbatos, kavos ar dar kažkas tai. <...> Šalia to aš gi dar važiauvau į Vokietiją, nes iš Marijampolės ten kas antras važiuodavo prekiauti automobiliais. Aš tik turėjau [įsigijau] teises ir mane išsi-vežė į Vokietiją. Mane pasiėmė, nes aš vokiečių kalbą mokėjau. O jie tiktai rusų mokėjo, angliškai irgi ten nesusikalbėsi. <...> Tai važiavom jiems padėt susikalbėt, bet po truputį aš įsitraukiau ir su tais automobiliais, manau, kokius penkis metus irgi. Po truputį, ne dažnai, ne stipriai, bet važiuodavom ir grįždavom, nuvažiuodavom ir grįždavom (Kazimieras, 59 m.).

Kazimiero pasakojime išryškėja, kad į veiklų tinklą galima įsitraukti, bet dalyvauti nereguliariai ir tik kurį laiką. Kita vertus, veiklą galima plėtoti aktyviai ir ją plėsti. „Savęs įdarbinimą“ ne visi inicijavo vienodai. Vieni pasinaudojo atsiradusiomis galimybėmis ir įsitraukė aktyviai arba palaikė veiklą, kiti patys inicijavo „savęs įdarbinimą“ tęsdami oficialią ar nelegalią darbinę veiklą, plėtotą sovietmečiu.

„Savęs įdarbinimas“ ir naujų darbo vietų kūrimas

„Vaikeli, kas per pramonė buvo“ (Mykolas, 73 m.). Taip sakydamas pensininkas Mykolas, buvęs automatų gamyklos⁶ darbininkas, apibūdino ne sovietmečiu pastatytas gamyklas ir kombinatus, bet verslumu pagrįstus ekonominius procesus, vykusių Marijampolėje Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Mykolo pastebėjimas ir Kauno gatvėje prie automobilių pardavimo aikštelės išdėstyti pastatai, kuriuos sieja veikla, susijusi su automobiliais, atskleidžia, jog prekyba automobiliais sudarė sąlygas kurtis kitoms, šalia prisiglaudusioms ekono-

⁶Šitai vadinamas Kapsuko TSRS 50-mečio maisto pramonės automatų gamybinis susivienijimas.

minėms veikloms: privačioms automobilių saugojimo aikštelėms, turgui, automobilių remonto, apgyvendinimo paslaugas teikiančioms įmonėms, pardavimų tarpininkams. Kaja Kaźmierska pažymi, kad kolektyvinis įsitraukimas į prekybą gali būti įvardintas kaip „bendras verslas“ (Kaźmierska 2006: 70). „Bendras verslas“ apima ir mokytojo Jono, kuris visada turėjo nuolatinį darbą, tačiau, siekdamas gauti papildomų pajamų, prisidėjo prie „mašininių“ ir įsteigė kioskelį, pasakojime išryškėjusį naujų darbo vietų kūrimą:

Pradėjo važinėti į Vokietiją, varyti automobilius, kas patys pirmieji, visi susipirko tuos vadinamus tralus labai greitai, nes buvo dideli pinigai, dideli uždarbiai, nes dar ne daug kas važiavo. Aš irgi kaip visada pavėluodavau, nes darbas mano, tai etapas mano buvo į Vokietiją važiuoti per atostogas vasaros. Tai irgi išsivežė, tai pirmą kartą aš važiavau, tai nieko tu nežinai, ką pirkt, kaip pirkt, ten kas jau atkutė, matėm ten, tas žinojo <...>, o mes ten bet ką nusipirkom po mašiną, gryno pelno 200 dolerių liko. <...> Ir taip paskiau, neatsimenu, kiek ten tų metų irgi per atostogas vis važinėdavau į Vokietiją. Būdavo, kad tikrai geri uždarbiai, tikrai geri. Irgi kaip sakau, tas padėjo ta finansine prasme. <...> Ir paskiau aš į tą Vokietiją pradėjau važinėti, žmona be darbo [dirbo automatų gamykloje, buvo atleista] – ką daryt. Čia to darbo toj Marijampolėj, tos įmonės, fabrikai pradėjo užsidarinėti, neypatingai to buvo. Tai sugalvojom, nes tie turgūs buvo Marijampolėje automobilių, čia visoj Lietuvoj, iš Maskvos atvažiuodavo, tampa žinoma ta Marijampolė <...>. Tai išmaščiau, <...> kad reikia aptarnavimo srity tokį vadinamą kioską [turguje]. Vieną iš pradžių pastatėm, pastačiau ir žmona pradėjo dirbt tam kioske, teikt maitinimo paslaugas. Maitinimo paslaugas: kava, arbata, karbonadas, cepelinai, čeburekai. Iš pradžių pradėjo kažką daryt pati, bet būdavo irgi tokia niša, niša maitinimo paslaugų, žmonių srautas didelis, tai visi valgė ten ir maisto matėsi didelis trūkumas buvo. Aišku, ir konkurencija greit atsirado, ir kiti žmonės pradėjo kioskelius statyti vienaip ar kitaip. Tai jinai paskui jau pati irgi ieškodavosi kas daro pusfabrikačius, jau pirkdavo, jau pati irgi nedirbdavo. <...> nu bandė pradėt gamint, pradžia nuo kažko tai turi būt, kad tu įeitum į tą versliuką menką tokį, kad pati ir karbonadus pati kepė, ir cepelinus pati bandė daryt, bet nu visko nespėjo padaryt kiek reikia. Tai paskui susirado, kas cepelinus daro, po kiek laiko susirado, kas čeburekus kepa, tai vėl ką. Tai tokį ratą. <...> Paskiau pradėjo pati, matė, šakės, nespėja viena, pasisamdė draugę. Tai jau dviese, kaip ir neblogai, ir atsidaro kitas turgus paskui Marijampolėje. Tai vieną tą kioskelį turėjom vienam turgui, kitą kitam. <...> Ir taip paskiau dirbo žmona tuose turguose, tuose savo kioskuose. Ir jai irgi gerai gaudavosi. Aišku, reikėdavo, va darbas nuo penkių ryto ar nuo šešių tenai, ji keldavosi, važiuodavo, viską ir dirbdavo, ir samdėsi darbuotoją. Buvom įmonę įsikūrę, įsikūrę individualią įmonę. <...> Ten kažkokius mokesčius reikėjo mokėt, jau net neatsimenu, senas laikas buvo. Ir paskui aš mačiau, aišku, aš nespėju į tą Vokietiją važinėti, darbas mano, tai atsidariau aš aaa... prie tos įmonės kitą veiklą, reiškiasi, formint pirkimo pardavimo sutartis automobilių. Tai aš po pamokų nuvažiuoju, kiek tenai pats nedirbdavau. Ir prieš tai irgi samdydavau žmogų, mokėdavau jam sutartą atlyginimą, a ne, sutartą atlyginimą ir jisai ten iš ryto mano pamokų laiku jis ten nedirbdavo (Jonas, 59 m.).

Jono pasakojimas atskleidžia individualaus veikimo logiką, kurios pagrindu kuriasi naujos darbo vietos ir ekonominės veiklos. „Savęs įdarbinimą“ ir prekyvimo pradžia lėmė asmeninis siekis pagerinti šeimos finansinę padėtį. Vis dėlto tolesnį sprendimą – įsteigti maitinimo paslaugas teikiančią kioskelį – paskatino darbinė Jono kasdienybė ir iš jos kylantys poreikiai. Kuriant naują darbo vietą, atsižvelgta ne į žmonos specialybę ar profesinius įgūdžius, bet vadovautasi patirtimi, įgyta dirbant automobilių turguje. Atkreiptinas dėmesys, jog kioskelio teikiama paslauga susijusi su moterims tradiciškai priskiriamomis pareigomis ir darbais. Taip dalis tradicinės moteriškos kasdienybės tapo nauja darbo vieta, duodančia pajamų. Remiantis dviejų kasdienybių patirtimis – vyro darbo ir moters namų – buvo sukurta nauja individualaus darbo vieta.

Kaip galima matyti iš tolesnio Jono pasakojimo, naujos darbo vietos kurtos toliau vadovaujantis darbinės veiklos logika. Didėjant darbo apimtims ir atsirandant plėtros galimybėms, samdomi kiti asmenys, ne šeimos nariai. Vadovaujantis patirtimis, kinta veikimo forma: individualius mašinų „varinėjimus“ keičia tralai, kuriems vairuoti samdomi asmenys, ar autobusiukai nuvežti „mašiničius“ į automobilių turgus užsienyje. Jono atveju nebegalėjimas suderinti ilgų kelionių ir nuolatinio darbo mokykloje lėmė veiklos pokyčius. Nors jis priklausė „mašiničių“ verslui, tačiau teikė paslaugas vietoje ir pasyviai – nejudėjo tarp šalių. Vadovaudamasis verslo logika, vietoje savęs įdarbino kitą asmenį ir šitaip sukūrė naują darbo vietą. Taigi randasi struktūros užuomazga, kurioje yra darbo pasidalijimas: įdarbintas asmuo gauna fiksuotą atlyginimą, o verslą pradėjęs įkūrėjas tampa darbdaviu – asmeniu, teikiančiu įdarbinimo paslaugas. Vadovaujantis darbinės veiklos ir verslumo logika ne tik sukuriami nauja darbo vieta, bet keičiasi ir darbiniai santykiai.

Verslas, prasidėjęs nuo vieno žmogaus, įtraukia šeimos narius, draugus ir toliau gali plėstis bei pereiti iš neformalios veiklos į formalią. Monika, „mašininio“ žmona, sovietmečiu dirbusi automatų gamykloje, šiuo metu „oficialiai“ dirbanti vyro įmonėje, atskleidžia, kaip pamažu neformali individuali veikla formalizavosi: „turbūt pradžioj nelegaliai, paskui jau ten pradėjo mokesčių inspekcijos eit, ar tu ten dirbi, tai verslo liudijimas, o paskui, dabar jau daug metų tai UAB“ (Monika, 54 m.). Jono pasakojime taip pat išryškėja, jog „savęs įdarbinimas“ gali formalizuotis, kai darbinė veikla pradedama plėtoti legaliai: mokami mokesčiai, įdarbinami kiti asmenys ir šie gauna atlyginimą. Kauno gatvėje esančios automobilių pardavimo ir remonto įmonės – tai „mašiničių“ verslo ir šalia jo prisiglaudusių kitų ekonominių veiklų formalizavimo rezultatas ir šiandieninio gyvenimo dalis. Taigi atsiradusios darbinės struktūros nėra uždaros, jos turi tendenciją plėstis ir formalizuotis dėl išylančių poreikių.

Kita vertus, naujų darbo vietų steigimas gali neturėti tiesioginių tarpusavio ryšių, o būti susijęs su bendru vietos verslumu:

Verslo šaka buvo, kuri vertėsi iš mašinų. Taip ir sakiau, Marijampolė – viskas. Nes ir kirpyklos, nu, nes viskas klestėjo iš to, nuo kada klestėjo mašinų verslas. Nu, tai verslininkų žmonos, visi turėjo darbo. <...> Tie kurie... [aplink įsikūrę] čia verslininkas, čia verslininkas, sekantis namas verslininkas. Visi yra mašininiai. Už šito mašinas taiso ir dabar dar vis taiso. <...> Tikrai, Marijampolė labai, labai su šituo susiję (Monika, 54 m.).

Monikos pasakojimas rodo, kad iniciatyvos steigti naujas darbo vietas pirmiausia kyla šeimoje ir su „bendru verslu“ gali būti susijęs šeiminiiais ryšiais, o vienu esminių veiksnių, lemiančių ekonominės veiklos sukūrimą ar plėtimą, yra finansinės galimybės ir uždarbis. Apskritai „mašininų“ verslas sudarė sąlygas kurtis naujoms darbo vietoms, joms plėstis ir įtraukti kitus asmenis.

Darbo sampratos pokytis: darbas ar „savas verslas“

Sovietmečiu stabilus apmokamas darbas buvo pateiktas kaip priešingybė individualiai veiklai ir verslumui. Verdery pažymi, kad samdomas darbas suvokiamas kaip saugus ir suteikiantis užtikrintą ateitį, priešingai, nei „savęs įdarbinimas“ (Verdery 1996: 215). Hohnen, atlikusi tyrimą Gariūnuose 1995 m., pabrėžia, jog privati prekyba posovietmečiu sietina su socialistine spekuliacijos samprata – nelegaliais, neteisėtais ar amoraliais veiksmais, dėl to suvokta kaip „ne darbas“ ar „netikras darbas“, asocijuojama su sėdėjimu ar laikina veikla, kuriai nereikia specialaus pasirengimo (Hohnen 2001; Hohnen 2007). Vis dėlto, antropologės manymu, prekybos kaip moraliai ir socialiai problemiškos veiklos supratimas gali būti sietinas su tuo, kad „tokia veikla nebuvo (dar) įvertinta kaip profesija“ (Hohnen 2007: 117).

Remiantis Hohnen įžvalga, būtų galima teigti, kad iki šiol prekyba yra moraliai, socialiai problemiška veikla, nes ir šiandien pateikėjai neapibrėžia jos kaip profesijos, kuriai reikalingi specialūs įgūdžiai. Vis dėlto pateikėjai pažymėdavo, jog ne kiekvienas gali prekiauti: „mes neprekiavom. Ne prekeiviai“ (Marija, 58 m.). Paaiškindami, kodėl neprekiavo ar prekyba netapo pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu, pabrėžia asmenines savybes. Būti prekeiviu reiškia „turėti gyslelę“ – būti gudriam ir mokėti pasinaudoti galimybėmis. Priešingai, nei aiškina Hohnen, šios savybės ir pati veikla nėra siejama su amoraliais veiksmais. Kadangi „savęs įdarbinimas“ suvokiamas kaip būdas, kuriuo galima susikurti asmeninę gerovę, apie prekiavimą ir verslumą pasakojama su tam tikra pagarba. Pagarbos elementas atsiranda „savęs įdarbinimą“ konceptualizuojant kaip ilgalaike veiklą, įvertinant sunkumus ir pačią darbo raidą, kai pradėjus nuo smulkios prekybos vėliau įsigyjamos gamyklos, įsteigiamos įmonės, prekyvietės. Pensininkė Danutė, sovietmečiu dirbusi Marijampolės gamybiniame susivienijime, vėliau pakeitusi ne vieną darbovietę, nurodo pastangų svarbą:

Buvo kaimynų mergaitė, jau nu technikumą baigus, bet taip jau su darbu striuka, bet ji tiek jau norėjo gyvent. Tai ji raskladūškę nusipirkusi ir ant tos raskladūškės savo veiklą pradėjo turguj. Paskui į Turkiją važinėt, užuolaidas vežt ir suklestėjo. <...> Jai ten kokia teta davė tokį namioką, kad tom užuolaidom užsiimt. Grynai tėvų, tėtis <...> tą mergaitę nuveža su ta raskladūške į turgų, ji išsidėsto tas savo užuolaidas, o dabar kioskelį ji turi ir namą pasistačiusi iš užuolaidų. Ir dar dabar iš tos Turkijos veža tas užuolaidas (Danutė, 73 m.).

„Gyslelės turėjimas“ apibūdina ne tik gerą prekybininką, bet ir verslininką. Pateikėjai žodžius „verslininkas“ ir „prekybininkas“ vartoja kaip sinonimus. Pensininkė Ana, visą gyvenimą dirbusi trenere, tačiau po nepriklausomybės atgavimo protarpiais neformaliai prekiausi, taip pat nedaro skirties:

Jie gudručiai <...>, tuos kamuolius ir brangiai pardavė, gerai užsidirbo ir greitai, ir jie sau vaikšto po tą turgų. O aš, kai man pasakė, kad ten pieštukų, te vėl kokių šūdukų prisipirkau, žinai, dar pinigų prisiskolinus, ir sėdžiu aš tam. O šita mergos ten, jau jos irgi tokių pačių prisipirkė ir sako: „Trenere, iš jūsų vagia.“ Žinai, atsisuku – jau ten kažkas tai neša man. Nu aš, aš nesu, nu visiškai esu tokia kaip pasakyti, nu tikrai ne verslininkė, neturiu jokios gyslelės. Ten mane gali apgaut ant, ant bileko. <...> Tai parsivežiau kažkiek tų kapeikų. Paskui jau gudrėji, jau gudrėji (Ana, 72 m.).

Hohnen teigimu, verslas, kitaip nei prekyba turguje, suvokiamas labiau kaip darbas nei nedarbas (Hohnen 2001: 75). Pateikėjams sugretinant verslą ir prekybą, išryškėja įvykęs darbo sampratos pokytis.

Pateikėjų pasakojimuose vartojama „verslo“ sąvoka yra platesnė nei prekyba *per se*. Viena vertus, verslas suvokiamas kaip „savęs įdarbinimas“. Šiuo atveju sąvoka apima ne tik prekybą ar paslaugų teikimą kaip veiksmą, bet ir nurodo nuosavybę – „turėti savo“ įmonę, parduotuvę, kioską ar gamyklą. Pabrėžtina, jog pateikėjai neakcentuoja skirtumo tarp žmogaus, kuris yra išigijęs ar įkūręs gamyklą, ir, pavyzdžiui, automobilių prekeivio. Šiuos asmenis, turinčius konkretų objektą kaip savo nuosavybę ir užsiimančius tam tikra individualia veikla, sieja „savo verslo“ plėtojimas: „Jis dirbo Pieno konservų kombinate, valdiškame darbe, o paskui pradėjo savo verslą... nu ir vien tuo pasijuto labai, kad galėjai savo turėt“ (Monika, 54 m.). Pateikėjai nedaro skirties tarp „verslo“ ir „savo verslo“. „Savo verslas“ siejamas su aktyvumu, iniciatyvumu: „tikrai visi žinojo tą versliuką, kas netingėjo, nesėdėjo, tas galėjo važiuot“ (Petras, 63 m.). Kita vertus, jau Petro žodusuose išryškėja, jog verslas gali nurodyti bendrą veiklos sritį, pavyzdžiui, „mašininių“ ar „garažinių“ verslas. Šia prasme „verslas“ suvokiamas kaip įvairios veiklos, vienaip ar kitaip susijusios su tam tikru objektu ar vieta. „Mašininių“ verslas apima automobilių „parvaramą“, pardavimą, kitas teikiamas paslaugas: draudimą, sutarčių sutvarkymą, apgyvendinimą. O „garažinių“ verslas – tai darbai, įsikūrę garažuose, dažniausiai įvairios remonto dirbtuvės.

Konceptualizuojant „savęs įdarbinimą“ kaip verslą, prekyba ir įvairių paslaugų teikimas įgyja tapatumą bei socialinį pripažinimą. „Savęs įdarbinimas“ nebuvo tik pragyvenimo būdas ar individuali darbinė veikla, jis suvokiamas plačiau: kaip „savas verslas“, individualus aktyvumas, iniciatyvus savarankiškas darbo vietos susikūrimas, užsiėmimas darbine veikla ir nuosavybės turėjimas. Žmonės, plėtojantys „savo verslą“, įvardijami kaip verslininkai – asmenys, pasižymintys veiklumu ir gudrumu bei galintys įgyti tam tikrą vardą: „mašininis“, „garažinis“.

Išvados

Siekiant pragyventi deindustrializacijos primestus iššūkius, pasitelkti darbiniai ir verslumo įgūdžiai, įgyti sovietmečiu; pasinaudota atsiradusiomis galimybėmis: asmeninėmis pažintimis ar vietos verslumu; aktyviai arba nereguliariai užsiimta individualia darbine veikla. Tačiau pragyvenimo būdai buvo ne tik laikinas „savęs įdarbinimas“, kai individualiai susikurtoje darbo vietoje asmeniškai plėtojama darbinė veikla, ar siekis išgyventi darbo krizę, bet praktikos, sukūrusios naują socialinę ir ekonominę struktūrą Marijampolėje. Veiklų įvairovė ir gausa, susijusi su automobilių „varinėjimu“ ir prekyba, lėmė „mašininį“ verslo atsiradimą. Vadovaujantis darbinės veiklos logika susiformavo „savęs įdarbinimo“ principu grįstas „bendras verslas“, apėmęs automobilių „varinėjimą“, įvairių paslaugų teikimą ir prekybą. Įsitraukimas į bendrą „mašininį“ verslą sudarė sąlygas prisitaikyti prie kapitalistinės sistemos vertybių ir idėjų bei tokiu būdu pragyventi posovietinę deindustrializaciją.

Kauno gatvėje esančios įvairios apimties ir pobūdžio įmonės atskleidžia, kad „savęs įdarbinimas“ yra šiandieninio miesto dalis ir ilgalaikis reiškinys, iš neformalaus pragyvenimo būdo – pastangų pragyventi nestabilius laikus tampantis formalia darbine veikla. Darbinės veiklos plėtojimo ilgalaikiškumas, pastovumas ir įsitvirtinimas mieste lėmė darbo sampratos pokytį. Tiek neformalus, tiek formalus „savęs įdarbinimas“ kartu su nuosavybės – „savo“ – turėjimu konceptualizuojamas kaip „verslas“. Pabrėžtina, jog verslo polinkis plėstis – įtraukti šeimos narius ir draugus – sudarė sąlygas kurti naujas darbo vietas ir formuoti naujas struktūras, paremtas darbo pasidalijimu. Kitaip tariant, pačios veiklos ir jų sudarytas tinklas skatino pradėti, plėsti ir formalizuoti „savo verslą“, kuris siejamas su aktyviu ir iniciatyviu asmeninės gerovės kūrimu. Darbo krizė, atsiradusi posovietinės deindustrializacijos metu, buvo pergyventa pasinaudojant „verslo“ polinkiu augti. Verslumas, galėjęs būti sovietmečio pabaigoje įgytų įgūdžių plėtojimu ar po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo naujai formuojama praktika, padėjo įveikti deindustrializacijos iššūkius.

Kauno gatvėje tarp didelių prekybos centrų ir apleistų sovietinių gamyklų išsidėsčiusios automobilių aikštelės, parduotuvėlės, įmonės, teikiančios automobilių remonto, plovimo, nuomos, pardavimo paslaugas, ir šalia esantys kioskai –

tai darbinės veiklos įvairovė, išardžiusi ir susmulkinusi industrinį vienodumą. Būtent individualus aktyvumas ir pragyvenimo kūrybingumas, lėmęs įvairių ekonominių veiklų atsiradimą, suardė industrinį vienodumą. Posovietinės deindustrializacijos sukelta darbo krizė Marijampolės mieste buvo pergyventa kuriant kitokias, negu pramonės įmonėms būdingas, darbo vietas.

Literatūra

Ashwin, Sarah. 1999. Redefining the Collective: Russian Mineworkers in Transition, M. Burawoy, K. Verdery (eds). *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*: 245–272. Lanham, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Barthes, Roland. 1982. *Empire of Signs*. New York: Hill and Wang.

Buchowski, Michal. 2004. Redefining Work in a Local Community in Poland: “Transformation” and Class, Culture, and Work, A. Procoli (ed.). *Workers and Narratives of Survival in Europe: The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. SUNY Series in the Anthropology of Work: 173–196. Albany: State University of New York Press.

Burawoy, Michael; Verdery, Katherine. 1999. Introduction, M. Burawoy, K. Verdery (eds). *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*: 1–18. Lanham, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Cowie, Jefferson; Heathcott, Joseph. 2003. Introduction: The Meanings of Deindustrialization, J. Cowie, J. Heathcott (eds). *Beyond the Ruins: The Meanings of Deindustrialization*: 1–15. Ithaca: ILR Press.

Čeikauskienė, Aldona. 1992. Kioskas – vietoj vejų?, *Suvalkietis* 08 08 (122(7092)): 1.

De Certeau, Michael. 1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Drėmaitė, Marija. 2016. *Progreso meteoras: modernizacija ir pramonės architektūra Lietuvoje 1918–1940 m.* Vilnius: Lapas.

Dunn, Elizabeth C. 2004. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Culture and Society after Socialism. Ithaca, London: Cornell University Press.

Edensor, Tim. 2010. Walking in Rhythms: Place, Regulation, Style and the Flow of Experience, *Visual Studies* 25(1): 69–79.

Harvey, David. 1990. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, MA, Oxford: Blackwell Publishers.

Harvey, Penny; Krohn-Hansen, Christian. 2018. Introduction. Dislocating Labour: Anthropological Reconfigurations, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24(S1): 10–28.

Heyat, Farideh. 2002. Women and the Culture of Entrepreneurship in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan, R. Mandel, C. Humphrey (eds). *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*: 19–31. Oxford, New York: Berg.

Hohnen, Pernille. 2001. Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 1(10): 63–83.

Hohnen, Pernille. 2007. *A Market out of Place? Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. Oxford: Oxford University Press.

Humphrey, Caroline. 1995. Introduction, *The Cambridge Journal of Anthropology* 18(2): 1–12.

Humphrey, Caroline. 2002. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca, London: Cornell University Press.

Ingold, Tim; Vergunst, Jo Lee. 2016. Introduction, T. Ingold, J. L. Vergunst (eds). *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Anthropological Studies of Creativity and Perception: 1–19. Abingdon, New York: Routledge.

Jaffe, Rivke; de Koning, Anouk. 2016. *Introducing Urban Anthropology*. Abingdon, New York: Routledge.

Jurčikonytė, Aušra. 2016. Sovietinė industrija ir poindustrinės atmintys: Alytaus namų statybos kombinatas, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 16(25): 155–175.

Jurčikonytė, Aušra. 2017. *Alytaus miesto urbanistinė raida modernizacijos procesuose 1964–1996 m.* Magistro darbas. Vilnius, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas.

Każmierska, Kaja. 2006. The Border as an Individual and Collective Experience – The Sejny Case, J. Kurczewska (ed.). *Polish Borders and Borderlands in the Making: From the Field Studies of Polish Sociologists and Anthropologists*: 63–87. Warsaw: IFiS Publishers.

Kesküla, Eeva. 2018. Labor, Employment, and Work, H. Callan (ed.). *The International Encyclopedia of Anthropology*. <<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781118924396>> [žiūrėta 2020 04 04].

Kideckel, David. 2001. *Labor and Society in the Jiu Valley and Fagaras Regions of Romania I: Variations in Response to the Crisis*. Washington: The National Council for Eurasian and East European Research.

Kjaerulff, Jens. 2015. Introduction, J. Kjaerulff (ed.). *Flexible Capitalism: Exchange and Ambiguity at Work*. EASA Series: 1–41. New York, Oxford: Berghahn Books.

Klumbytė, Neringa. 2008. The Post-Soviet Publics and Nostalgia for Soviet Times, I. W. Schröder, A. Vonderau (eds). *Changing Economies and Changing Identities in Postsocialist Eastern Europe*. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 20: 27–45. Berlin: LIT Verlag.

Lietuvos apskritys: ekonominė ir socialinė raida. 1996, 1999. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.

Lietuvos gyventojai. 2019, *Oficialiosios statistikos portalas*. Lietuvos statistikos departamentas. <https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/6717512/LIETUVOS+GYVENTOJAI+2018_%282019_leidimas%29_.pdf/e1550b89-ab0b-4f04-9aa4-778223a6e3f6> [žiūrėta 2020 09 17].

Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Lenkijos Respublikos Vyriausybės sutartis dėl bevizinio važiavimo. 1993, *e-seimas.lrs.lt*. <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.11158>> [žiūrėta 2020 07 15].

Lietuvos socialinė raida 1990 metais. 1991. Vilnius: Informacinis-leidybinis centras.

Long, Norman. 2005. Exploring Local/Global Transformations: A View from Anthropology, A. Arce, N. Long (eds). *Anthropology, Development and Modernities: Exploring Discourses, Counter-Tendencies and Violence*: 183–199. New York: Routledge.

Low, Kelvin E. Y. 2015. The Sensuous City: Sensory Methodologies in Urban Ethnographic Research, *Ethnography* 16(3): 295–312.

Marijampolės miesto šventę minint. 2016, *Oficialiosios statistikos portalas* 05 27. Lietuvos statistikos departamentas. <<https://osp.stat.gov.lt/informaciniai-pranesimai?eventId=137649>> [žiūrėta 2020 04 04].

Narotzky, Susana. 2015. The Payoff of Love and the Traffic of Favours: Reciprocity, Social Capital, and the Blurring of Value Realms in Flexible Capitalism, J. Kjaerulff (ed.). *Flexible Capitalism: Exchange and Ambiguity at Work*. EASA Series: 268–310. New York, Oxford: Berghahn Books.

Narotzky, Susana. 2018. Rethinking the Concept of Labour, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24(S1): 29–43.

Nielsen, Finn Sivert. 2006. *They Eye of the Whirlwind: Russian Identity and Soviet Nation-Building. Quests for Meaning in a Soviet Metropolis*. <http://www.anthrobase.com/Txt/N/Nielsen_F_S_03.htm> [žiūrėta 2020 04 04].

Parry, Jonathan. 2018. Introduction: Precarity, Class, and the Neoliberal Subject, C. Hann, J. Parry (eds). *Industrial Labor on the Margins of Capitalism: Precarity, Class, and the Neoliberal Subject: Max Planck Studies in Anthropology and Economy* 4: 1–38. New York, Oxford: Berghahn Books.

Pine, Frances. 2014. Migration as Hope: Space, Time, and Imagining the Future, *Current Anthropology* 55(S9): S95–S104.

Plattner, Stuart. 1989. Marxism, S. Plattner (eds). *Economic Anthropology*: 379–396. Stanford: Stanford University Press.

Portes, Alejandro; Walton, John. 1981. *Labor, Class, and the International System*. Studies in Social Discontinuity. New York: Academic Press.

Sampson, Steven L. 1987. The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493: 120–136.

Shlapentokh, Vladimir. 1989. *Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York: Oxford University Press.

Smith, Estelle M. 1989. The Informal Economy, S. Plattner (ed.). *Economic Anthropology*: 292–317. Stanford: Stanford University press.

Strangleman, Tim. 2007. The Nostalgia for Permanence at Work? The End of Work and its Commentators, *The Sociological Review* 55(1): 81–103.

Strümpell, Christian. 2017. The Anthropology of Work and Labour: Editorial Note, *EthnoScripts: Zeitschrift für aktuelle ethnologische Studien* 19(2): 5–14.

Subačius, Kęstutis. 2009. *Marijampolės miestas: priešistorė, miesto ištakos, istorija, mintys, kūrėjai*. Marijampolė: Piko valanda.

Šliavaitė, Kristina. 2003. Tarp rizikos ir saugumo: požūriai į atominę jėgainę ir bedarbystės grėsmę Visagine, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 3(12): 79–112.

Šliavaitė, Kristina. 2010. Deindustrializacija, socialinis nesaugumas ir išgyvenimo strategijos posovietinėje erdvėje: Visagino atvejis, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 10(19): 93–116.

Tranavičiūtė, Brigita. 2012. Sovietinės visuomenės verslumo formos ir priežastys XX a. pabaigoje Kauno mieste, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 14: 305–313.

Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton Studies in Culture / Power / History. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Walley, Christine J. 2013. *Exit Zero: Family and Class in Postindustrial Chicago*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Wunderlich, Filipa Matos. 2008. Walking and Rythmicity: Sensing Urban Space, *Journal of Urban Design* 13(1): 125-139.

‘Everyone Wants their Own Business’: Post-Soviet Deindustrialisation, Work and Means of Livelihood in Marijampolė

Aušra Teleišė

Summary

The political processes in the reconstruction of statehood and the restructuring of the economy resulted in deindustrialisation, which led to a work crisis: the loss of jobs, unemployment, and non-payment or low incomes in cities in Lithuania. The paper asks how residents of Marijampolė, a former Soviet industrial

centre, made a living during the work crisis, and what means of livelihood were developed in order to make a living or improve their economic well-being. The paper analyses the transformation of the city of Marijampolė, by presenting a view of today's Kaunas Street; the beginnings of self-employment; aspects of how livelihoods were developed and formalised; how new workplaces were created; and changes in the conception of work. The paper is based on fieldwork carried out in Marijampolė from November 2018 to December 2019. In order to get to know Marijampolė and the cultural processes in it, walking ethnography and interviews with industrial workers, as well as with workers in other fields, were performed. It should be emphasised that people who were not directly involved in the activities of industrial enterprises also faced the challenges of de-industrialisation.

The sight of Kaunas Street, abandoned industrial buildings, kiosks, small shops, supermarkets and various companies involved in car sales, shows the diversity of work activities and workplaces, as well as the fragmentation of industry in Marijampolė. The transformation of places in Marijampolė represents means of livelihood: trading and various services. The article further analyses human actions that were practised during the work crisis. It reveals three ways self-employment was started. First, self-employment was initiated by adapting formal work practices that were performed in Soviet times. Second, individual work activities were a continuation of late Soviet-era entrepreneurship and informal activities, such as driving to other countries to engage in trade. Third, the use of personal connections. The paper reveals that self-employment was started not by the activation of social connections of owners of kiosks or car sellers, but rather by receiving suggestions from friends, family members or colleagues. It is emphasised that the activity or entrepreneurship itself has the ability to involve other people.

Local entrepreneurship and work activities created conditions for the development of alternative economic practices. This situation created the common business of *mašininiai*. This is understood as collective involvement in activities related to car dealing. The article highlights that the creation of new workplaces and the expansion of business was made based on work experience, and entrepreneurial and work logic. As the business expanded, a new structure emerged. In this case, another person is employed and receives a fixed salary, and the founder of the business becomes a person who employs others. These processes and the legalisation of informal work activities were factors which determined that means of livelihood became formal jobs and a part of everyday life in Marijampolė.

The article also emphasises that self-employment is conceptualised as 'business', which is associated with long-term activities, active actions to create per-

sonal financial well-being, cleverness, and the ability to take advantage of opportunities. The concept of 'business' includes the activity itself: trade or the provision of services, and the ownership of property. 'Business' can also indicate the field of interrelated activities. The article reveals that a means of livelihood is conceptualised as more than self-employment. It connects the active creation of a workplace, individual work activities and ownership.

To conclude, the article stresses that various means of livelihood, individual activity, and the tendency of business to expand and grow were a way of making a living through the work crisis that was caused by deindustrialisation. These aspects and the common business of *mašininiai* created a new social and economic structure in Marijampolė, which produced the conditions for creating new jobs and involving personal connections. The work crisis was dealt with by creating workplaces outside industrial enterprises.

Gauta 2020 m. balandžio mėn.